

DURMUŞ HOCAOĞLU - MİLLİ SEKÜLERİZM¹

Giriş

Milliyetçi bir düşünce adamı olup kendi ifadesiyle “Sizi, kanayan vicdanınız olarak hiç rahat bırakmayacağım” (Hocaoğlu, 2006) diyen Durmuş Hocaoğlu, topluma, tarihe ve kültüre milliyetçilik hususunun gelişmesi için değerlendirmeler ve katkı yapmak için hayatı boyunca aralıksız çalışan, Kalkınmanın bir mühendislik meselesi olmadığını, tarihten siyasete fizikten felsefeye kadar geniş bir yelpaze içerisinde yoğun bir çalışma içerisinde olup bunu “Grand teori” ihtiyacıyla açıklayan bir bilim adamıdır (Bilgin, 2010, 57). Türkiye için bir “değer” ve “beyin” olan Hocaoğlu birçok gencin model şahsiyet olarak yazılarını takip ettiği bir şahsiyettir. Merdamert’in ifade ettiği üzere “28 Şubat’ın en büyük özelliği ‘Siyasi İslamcılar’la Batı’nın arasını düzeltmiş olması” tespitiyle, hedef olarak İslami Camiayı gösteren “28 Şubat Post Modern Darbe”nin asıl hedefini gözler önüne seren bir bilim adamıdır (Merdamert, 2010).

Hocaoğlu, “*Laisizm’den Milli Sekülerizme*”, “*Devletçilik Bumerangı*” ve “*Düşük Şiddetli Devrim*” isimli yayınlanmış üç kitabıyla beraber bilim felsefesi, dil felsefesi, Avrupa Birliği ve milliyetçilik ile ilgili henüz yayınlanmayan onlarca kitap bırakmakla birlikte son yirmi yılında röportajlar vererek bildirimler sunmuş ve çeşitli gazetelerde bildiklerini Türk milletine aktarmak, insanların zihinlerini açmak, muhafazakâr-milliyetçi grupların düşünce kalitesini artırabilmek ve Türk milletine gelecek ile ilgili uyarılarda bulunabilmek için makaleler kaleme almıştır. Kendisiyle yapılan bir röportajda da Türk milliyetçiliği hareketinin günümüzde karşı karşıya olduğu problemlerin; Ailenin Çöküşü, İnsan Hakları, Demokrasi Problemi, Ahlak Problemi, Kadın Problemi, Uyuşturucu, Feminizm, İşkence, Çevrecilik, Hukuk Devleti, Etnik Milliyetçilik ya da “Sub-Nationalism” olarak da bilinen Mikro Milliyetçilik, Gelir Dağılımı, Etnikçilik, Anayasal Vatandaşlık, Yeni Osmanlılık, Yerellik, Yerlilik, Küreselleşme (Globalization), Türkçeye garip bir şekilde “Küreselleşme” olarak da çevrilen “Glocalization”, Türk Müslümanlığı, Türkiyelilik, Alevicilik, Alevilik, Kozmopolitanizm, özellikle “Milliyetçilik Teorileri”, Hiper Ulus Devlet, Ulus Devlet, Dünyada ve Türkiye’de Devlet ve Din İlişkileri, Sekülerizm, Sekülerite, Laisite, Laisizm olduğunu söylemiştir (Afyoncu, 2010, 58-59).

Bu çalışmada Türk Din Sosyologları arasında olan Durmuş Hocaoğlu’nun hayatı, eserleri ve fikir dünyası ele alınarak sosyolojiye katmış olduğu Milli Sekülerizm kavramı incelenecektir. Bu bağlamda ilk olarak Hocaoğlu’nun fikir hayatının oluşmasını sağlayan sosyo-biyografisinden bahsedilecek daha sonra ise “milli sekülerizm” kavramı ele alınacaktır. Çalışmada nitel yöntem ve tarihsel dokümantasyon tekniği uygulanmış ve bununla birlikte konuyla ilgili yapılmış olup

¹ Cennet Feyza Cömert, Din Sosyolojisi Bilim Uzmanı, e-posta: feyzacmrt@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9627-342X>

erişim sağlanabilen dijital ve basılı literatürle yazarın kendi eserlerinden yararlanmıştıdır.

1. Durmuş Hocaoğlu'nun Sosyo-Biyografisi

Durmuş Hocaoğlu, Bayburt'ta 24 Ağustos 1948 yılında doğmuştur. Üçüncü nesil olarak Hocalık görevini tam anlamıyla yerine getiren bir aile ferdi olarak bilinmektedir. Babası Mehmet Hocaoğlu, eğitimini medresede alan, Fransızca ve Arapça olmak üzere iki dil bilen bir öğretmen olmakla birlikte Rum ve Ermeni mezalimleri hususunda birincil kaynak durumunda olan iki eseri bulunmaktadır. Bu eserlerinden birisi "Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler" isimli eseridir. Dedesi Hacı Hasan Efendi ise Bayburt medreselerinin son müderrislerinden olmakla birlikte 1920 yılında kendisine profesör unvanı verilmiştir. Böyle bir aileye sahip olan Hocaoğlu 5 yaşında okumayı öğrenerek ilköğretim hayatına Mahalle mektebinde Kur'an-ı Kerim öğrenerek başlamış ve ilkokula okuma yazma bilerek başlamıştır. 1958-59 yıllarının ikinci döneminde Ankara'ya ailecek gitmiş ve ilkokulu orada tamamlamıştır. 1962 yılında lise eğitimi için ailesiyle birlikte İstanbul'a taşınarak Kabataş Erkek Lisesine başlamıştır. 1972 yılında evlenmiş, 1974'te de İstanbul Teknik Üniversitesi Elektrik Mühendisliği bölümünden mezun olmuştur (Çelebi, 2014; Aslan, 2020, 31; Damdam, 2018).

1982 yılına kadar elektrik mühendisi unvanıyla özel ve kamu sektöründe çalışan Hocaoğlu bir süre sonra bu mesleği bırakıp Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Fizik bölümünde Öğretim görevlisi olarak çalışmaya başlamıştır. Felsefe alanında yüksek lisansını 1986 yılında "*Descartes'in Fizik Anlayışı*" adlı teziyle ve 1994 yılında da "*Türk-İslam Düşünce Tarihinde ve Modern Fizikte kozmos*" adlı doktora teziyle lisansüstü eğitimini tamamlamıştır. Fizik alanında ise lisansüstü eğitimini Marmara Üniversitesinde "*Tekil Lineer Sistemler İçin Geliştirilen Bir Transformasyonun Yorumu Üzerine*" adlı teziyle yüksek lisansını tamamlamış ama doktorasını tez döneminde bırakmıştır.

Hocaoğlu'nun multidisipliner bir akademik kariyerinin olduğu görülmektedir. Temel olarak çalıştığı alanlar bilim felsefesi, fizik felsefesi, siyaset ve tarih felsefesi olmakla birlikte birçok dergide fizik ve elektrik mühendisliği gibi teknik konularla beraber bilim ve tarih felsefesi, fizik felsefesi, din ve laiklik, siyaset felsefesi gibi hususlarda makaleler ele aldığı bilinmektedir. Birçok dergi ve gazetede bini aşan yazısıyla beraber yayınlanmış olan üç kitabı vardır (Macit, 2020, 5). Durmuş Hocaoğlu, 23 Ekim 2010 yılında geçirmiş olduğu bir kalp krizi sonrasında İstanbul'da vefat etmiş ve Karacaahmet mezarlığında olan aile kabristanına defnedilmiştir (Tuzak, 2022a, 109).

İlk okuduğu roman olan Nihal Atsız'ın Bozkurtlar Ölümü isimli kitabını ilkokul üçüncü sınıfta okumaya başlamıştır. Bu kadar okuma aşkının olmasının sebebini kendisi okuyan bir ailede yetişmiş olmasına bağladığını söylemektedir. Babasının kahveye gitmek yerine akşamları kitap okuduğunu, roman gördüğu zaman roman okuduğunu bir röportajda belirtmiştir. Memleketteki evlerinde yaklaşık olarak iki bin

kitabın olduğunu ama bu kitapların bir kısmının kaybolduğunu bir kısmını da dedesinin hediye ettiğini belirterek en sonunda kendisinde dedesinden kalma birkaç kelam kitabı, birkaç tane fıkıh kitabı ve bir tanede kamus olmak üzere iki raf kitabın kaldığını söylemiştir (Damdam, 2018).

Fikir dünyasını etkileyen isimleri söylerken dedesinin kendisi doğmadan vefat ettiği fakat dedesi ve özellikle babasının maddi ve manevi dünyasının mimarı kabul ederek gelişmesindeki o atmosferi yaratmasında yardımcı olduklarını dile getirmiştir. Ama fikir anlamında onların bir etkisinin olmadığı, ruh durumunu şekillendirdiğini ifade etmiştir. Okumaya ilk başladığı kişi olan Nihal Atsız'ın kendisi üzerinde olumlu ve olumsuz tesirlerinin olduğunu söylemektedir. Bununla beraber Schopenhauer'in Atsız'ın tasfiyesi olduğunu belirtmektedir. Hocaoğlu, Atsız'ın fikirlerinden etkilendiğini ifade etmekle birlikte onun çok okuyan biri olmasına rağmen eski fikirleri benimseyerek sığ fikirler üretmesine şaşırdığını söyleyerek yazar hakkında bir eleştiride bulunmaktadır. Victor Hugo'nun edebiyat anlamında etkisinin büyük olduğunu ama eserlerinden yalnızca Sefiller'den etkilendiğini ifade etmiştir. Türk romancıları çok sevemediğini bunun sebebinin de romanın sosyolojik alt yapısının bizde olmamasına bağladığını söylemektedir. Fikir hayatı bakımında Marksist filozoflardan çok şey öğrendiğini ve mühendislik mesleğini Marksist felsefeyi okumaya karar verdiği dönemde terk ederek kendisini yıllarca anti Marksist hareketlerin içinde bulunduğunu fakat ne anti Marksistlerin ne de Marksistlerin bu felsefeyi anlayamadıklarını söylemiştir (Damdam, 2018).

1.1. Durmuş Hocaoğlu'nun Eserleri

Tezleri

- Tekil Lineer Sistemler İçin Geliştirilen Bir Transformasyonu Yorumu Üzerine, Fizik Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1988
- Descartes'ın Fizik Anlayışı, Felsefe Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1986
- Türk-İslam Düşünce Tarihinde ve Modern Fizikte Kozmos, Felsefe Doktora Tezi, İstanbul, 1994

Kitapları

- Devletçilik Bumerangı, Ufuk Yayınları, 2002, İstanbul (Makale Derlemeleri)
- Düşük Şiddetli Devrim ve Bir Entelijansiya Kritiği, Gelenek Yayınları, 2002, İstanbul (Makale Derlemeleri)
- Laisizmden Milli Sekülerizm'e, Selçuk Yayınları, 1995, Ankara

Makaleler

- Türk Yurdu Dergisi: Toplam 6 Makale
- Çağdaşlaşma, Modernleşme, Batılılaşma Kavramlarının Yeniden Formatlanması Hakkında, Devre:7, Cilt: 16, Sayı: 103, Mart 1996. Ankara, s. 121-130.
- Ulus-Devlet, Millet ve Milliyetçilik Üzerine Bir Tahlil, Devre: 7, Cilt: 16, Sayı: 109, Eylül 1996. Ankara, s. 12-22.

- Alparslan Türkeş ve Ülkücülük, Devre:7, Cilt: 17, Sayı: 118, Haziran 1997, Ankara, s. 12-15.
- Cumhuriyet Tarihinde Milliyetçilik Serüveni, Devre: 7, Cilt: 18, Sayı: 134, Ekim 1998, s. 7-13.
- Türk Milliyetçiliği'nin En Mühim İhtiyacı: Özeleştirici, Devre: 7, Cilt: 19, Sayı: 139-140-141, Mart-Nisan-Mayıs 1999, s. 95-100
- Tenkid Olmaya Çalışan Bir Deneme Üzerine Bazı Dostça İhtarlar ve Tavsiyeler, Cilt: 19, Sayı 145, Eylül 1999, s. 8-11
- Türkiye Günlüğü Dergisi: Toplam 16 Makale
- Yeni Toplum Dergisi: Toplam 3 Makale
- Polemik Dergisi: Toplam 4 Makale
- İslam Dergisi: Toplam 3 Makale
- Köprü Dergisi: Toplam 8 Makale
- Doğu Batı Dergisi: Toplam 2 Makale
- Yeni Türkiye Dergisi: Toplam 7 Makale
- Bilgi Çağında Eğitim Dergisi: Toplam 1 Makale
- İnsan Adına Dergisi: Toplam 1 Makale
- Düşünen Siyaset Dergisi: Toplam 2 Makale
- Yağmur Dergisi: Toplam 4 Makale
- Eğitim-Bilim Dergisi: Toplam 31 Makale
- Alperen Dergisi: Toplam 1 Makale
- Gülendamlar Dergisi: Toplam 2 Makale
- Editöryal Eserlerdeki Makaleler: Toplam 1 Makale (“Durmuş Hocaoğlu”, 2010)

Gazete Yazıları

- Muhallif Gazetesi: Toplam 40 Makale
- Türk Haber Gazetesi: Toplam 15 Makale
- Yeniçağ Gazetesi: Toplam 434 Makale
- Ayyıldız Gazetesi: Toplam 30 Makale
- Gelecek Gazetesi: Toplam 17 Makale
- Son Çağrı Gazetesi: Toplam 10 Makale
- Yeni Ufuk Gazetesi: Toplam 10 Makale
- Zaman Gazetesi: Toplam 30 Makale (<http://www.durmushocaoglu.com/>).

Bildiriler

- Cumhuriyet Dönemi Türk Milliyetçiliği ve Batı Milliyetçilik Gelişmeleri
- Yirmibirinci Yüzyıl Felsefesi İçin Temel Bir Problem Alanı: İnsan ve Tabiat
- Küreselleşme, Küresel Köy, Küresel Yağma ve Küresel Yoksulluk
- Millî Devletimizin Geleceği
- Avrupa Birliği Projesi ve Bağımsızlık Bilinci
- Descartes'da Matematizm ve Mathesis Universalis (<http://www.durmushocaoglu.com/>).

Kendisiyle İlgili Yapılan Çalışmalar

Durmuş Hocaoğlu hakkında günümüze kadar yapılmış olan üç tane akademik tez bulunmaktadır. Bunlardan iki tanesi yüksek lisans tezi bir tanesi de doktora tezidir. Bu tezlerden birisi Ayşe Yağmur Aslan'ın 2020 yılında hazırlamış olduğu "*Milliyetçi Bir Entelektüel Olarak Durmuş Hocaoğlu'nda Devlet ve Siyaset Düşüncesi*" isimli Yüksek lisans tezidir. Aslan bu tezinde milliyetçi bir entelektüel düşünür olan Durmuş Hocaoğlu'nun fikirlerine odaklanmaktadır. Çalışmanın temel amacı, Hocaoğlu'nun üretmiş olduğu kavramları, fikirleri, değerlendirmeleri ve eleştirileri ortaya koymak ve bu fikirlerin "grand teorisi" olarak isimlendirdiği bütüncül bir sistemde nasıl yer aldığını incelemektedir. Özellikle Hocaoğlu'nun Türk devlet ve siyasetindeki entelektüel-aydın, laiklik, milliyetçilik, demokrasi, devletin sınırları ve siyasi temizlik gibi kavramlara yaklaşımını incelemiştir. Bununla birlikte bu kavramların Türk düşünce sistemi içerisinde nasıl anlaşıldığı ve Hocaoğlu'nun bu kavramları ne kadar geliştirdiğinin ele alındığı görülmektedir. Bir diğer yüksek lisans tezi ise Rabia Macit'in 2020 yılında hazırlamış olduğu "*Durmuş Hocaoğlu ve Modernleşme*" isimli yüksek lisans tezidir. Macit bu tezinde Hocaoğlu'nun modernleşme ile ilgili görüşlerini incelemekte ve onun Batı ile Türkiye'deki modernleşme süreçlerine yönelik analizlerini ele almaktadır. Modernleşmenin karmaşık yapısı gereği hem tarihsel hem de kavramsal tahliller yapılmıştır. Hocaoğlu, modernleşme olgusunu dünyevileşme çerçevesinde inceleyerek sekülerlik ve laiklik kavramlarının farklı coğrafyalardaki anlamlarına vurgu yapmaktadır. Batı'daki modernleşme süreçlerinin Türkiye'ye nasıl uyarlanabileceğini tartışmakta ve Türkiye için milli Batılılaşma ve İslami modernizm şeklinde bir medeniyet önerisi sunduğu görülmektedir. Mervenur Tuzak ise 2022 yılında hazırlamış olduğu "*XX. Yüzyılın İkinci Yarısında Türk Milliyetçiliği Yorumları (Dündar Taşer, Ahmet Arvasi, Durmuş Hocaoğlu)*" isimli Doktora tezinde Dündar Taşer, Ahmet Arvasi ve Durmuş Hocaoğlu'nun milliyetçilik, kültür, devlet, vatan, Atatürk, Cumhuriyet, demokrasi, ülkücülük ve sol gibi kavramlar hakkındaki yaklaşımlarını analiz etmektedir. Tez, bu üç fikir adamının görüşlerini karşılaştırarak Türk milliyetçiliğinin farklı boyutlarını ve bu fikirlerin Türkiye'nin geleceği için olası çözüm önerilerini değerlendirmektedir.

Akademik tezlerin dışında Hocaoğlu hakkında ele alınan üç tane makaleye ulaşılmıştır. Bunlardan birisi Fatih Yıldız'ın 2021 yılında Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisinde yazmış olduğu "*Bir Entelektüel Olarak Durmuş Hocaoğlu*" isimli makaledir. Bir diğeri ise 2021-2022 yılında Mustafa Şahin'in Düşünce Dergisinde yayınlanan "*Milli Sekülerizm: Durmuş Hocaoğlu'nun Kurtuluş Reçetesi*" isimli makalesidir. Sonuncusu ise Mervenur Tuzak'ın 2022 yılında Türk Dünyası Araştırmaları dergisinde yazmış olduğu "*Durmuş Hocaoğlu'nun Türk Aydınına İlişkin Görüşleri*" isimli makalesidir.

Türk Yurdu Dergisi Durmuş Hocaoğlu öldükten sonra 2010 yılının aralık ayında onu tanıyan kişiler tarafından Özgeçmişi, Milliyetçi Bir Aydın: Durmuş Hocaoğlu, Türkiye Beynini Kaybetti, Düşünen Beyin, Kanayan Vicdan: Durmuş Hocaoğlu, Bir Muzdarip Milliyetçi Durmuş Hocaoğlu, 'Yerli Sokrates' Durmuş Hocaoğlu'nun Ardından... yazılarının olduğu özel bir sayı hazırlandığı görülmektedir.

Bununla birlikte vefat etmeden önce kendisiyle yapılan röportajlar ve vefat ettikten sonra kendisini tanıyan önemli kişilerin kendisi hakkında gerek kişisel hayatı gerek fikir hayatı gerek de akademik hayatı hakkında kısa yazıların yazıldığı görülmektedir.

2. Milli Sekülerizm

Batı kökenli terimlerden biri olan Sekülerizm, aslında toplumsal değişimle din anlayışı arasında olan temel ilişkilerden birisini açıklamada kullanılan kavramlardan biridir. Bununla birlikte sanayileşme dönemiyle başlayıp göç hareketi, makineleşme ve şehirleşmeyle beraber insanların toplumsal ve kişisel ilişkilerini etkileyerek dinin merkezi konumunu sarsan bir anlayış olduğu görülmektedir (Güngör, 2023, 2). Seküler kelimesi Türkiye’de ilk kullanılmaya başlandığı zamanlarda çoğunlukla asrılık, laiklik ve çağdaşlık anlamlarıyla kullanılmıştır. Fakat bu terimlerin tam anlamıyla seküler kelimesini karşılayamamasından ve sınırlı, eksik kalmasından dolayı çok fazla yaygınlık kazanamamıştır. Bundan dolayı seküler terimi için “dünyevi”, sekülerleşme terimi için ise “dünyevileşme ve çağdaşlaşma” kelimeleri kullanılmıştır (Berkes, 2012, 15-16; Güngör, 2023; Cömert - Kurum, 2023, 180). Milli Sekülerizm kavramı ise Durmuş Hocaoğlu tarafından Türk Düşünce Dünyasına kazandırılarak bütüncül olan bir sistemi gösteren, sosyolojik, siyasi, psikolojik ve iktisadi yanları olmakla birlikte felsefi bir temelde kurulan bir teklif olduğu görülmektedir. Burada Hocaoğlu’nun asıl kaygı ettiği şey Türk milletinin “bir şey” olması için “var olmasını” garantiye alma gayesi ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti vatandaşlarını Türk milleti durumuna tam olarak dönüşmesini sağlamak için uğraştığı bir girişim olduğu görülmektedir (Şahin, 2021, 46). Hocaoğlu, Milli Sekülerizmi ele aldığı Laisizmden Milli Sekülerizm’e isimli eserinin pek çok bölümünü kendisinin Felsefe bölümünde “Türk İslam Düşünce Tarihinde ve Fizikte Kozmos” isimli doktora tezinden çıkartmış olduğu sayfalardan oluşturduğu ve bu tezini savunmasının üzerinden yaklaşık bir sene geçtikten sonra bu eserini neşrettiği bilinmektedir (Yıldız, 2021, 117; Yakıt, 2016, 234-235).

Hocaoğlu, Laisizmden Milli Sekülerizme isimli eserinde modernleşmeyle beraber onunla arasında ilişki olan sekülerlik, çağdaşlaşma, laiklik, batılılaşma ve kültür gibi kavramları ele almaktadır. Bu eserde kavramsal tahliller yapmakla birlikte bu kavramların çıktığı yer ve gelişme seyriyle tarihi çözümlenmeler yapmıştır. Bundan dolayı Hocaoğlu’nun Laisizmden Milli Sekülerizme kitabı modernleşmeye dair en kapsamlı olan eseridir (Macit, 2020, 6). Bu eserindeki düşüncelerinden hareketle milli sekülerizm kavramı bundan sonra 1. Sekülerlik ve Laiklik Üzerine Düşünceler, 2. Sanayi Medeniyeti ve Batılılaşma Üzerine Eleştiriler, 3. Milli Mutabakat ve Fetret Unsurları, 4. Osmanlı Sekülerizmi ve Cumhuriyet Laisizmi Karşılaştırması, 5. Milli Sekülerizmin Temel İlkeleri ve Amaçları, 6. Türk Modernleşmesinde Milli Sekülerizmin Önemi alt başlıklarıyla açıklanacaktır.

Sekülerlik ve Laiklik Üzerine Düşünceler

“Seküler” ve “laik” kelimeleri birbirinden farklı iki kavramdır. “Laik” devlete ait bir sıfat olmakla birlikte siyasi bir kavram olduğu görülmektedir. “Seküler” ise toplumu ya da kişileri nitelendirebilen bir kavram olmakla birlikte sosyolojik bir kavram olduğu görülmektedir. Bundan dolayı bir devletin “seküler” olması içerisindeki bireyin ya da halkın “laik” olması anlamına gelmemektedir. Bir devlette “laik” sıfatı devletin inançlara karşı tarafsız olmasını ve bütün inançlara karşı aynı uzaklıkta olmasını sağlamaktadır. “Laik” olan bir devlet halkının din ile kurduğu ilişkinin nasıl olması gerektiğiyle ilgili bir çalışma yapmaz tam tersine vatandaşının tercihlerini tanıyarak onlara saygı gösterir (Güngör, 2023, 18). Fakat Hocaoğlu, Batı’daki sekülerlik ve laiklik kavramlarının oluştuğu kültürü çağırıştırmasından dolayı Türk kültürüne tam olarak ısıdırılması zor olan bir durum olduğunu söylemektedir. Bu durumunda Dünyevileşme hususundaki literatürde bir tedirginlik oluşturduğunu ifade etmektedir. Ama günümüzdeki Türkçe’nin hem yetersiz kalmasından hem de kültür tarihimizde daha önce böyle bir kavram için zemin oluşturacak bir modelin olmamasının bu iki kavramdan birisini seçmeye kendisini zorladığını söylemektedir. Bu zorunluluk altında laikliğin sabıkalı bir kavram olmasından ve sekülerliğin laiklik ve dindeki olan kavgalı duruma girmemesinden dolayı sekülerliğin hem daha az kirlenmiş olması hem de Türkiye’de çok fazla aşına olunan bir kavram olmamasından dolayı sekülerliği seçtiğini ifade etmektedir. Çünkü laiklik günümüzde nasıl yorumlanırsa yorumlansın kirlenmiş ve sabıkalı bir kavram olmasından dolayı geçmişteki konumundan kopmasının mümkün olmadığını söylemektedir. Ayrıca sekülerliğin tek başına Avrupalı manasına gelmesinden dolayı başına “milli” ibaresini getirerek İslam ve Türk kültürü ile barışık olduğu ve milliyetçi değerlerin bir sentezi olduğunu ifade etmeye çalıştığını vurgulamaktadır (Hocaoğlu, 1995, 393).

Sanayi Medeniyeti ve Batılılaşma Üzerine Eleştiriler

Türkiye’de İslam düşüncesinin sürekli gündeminde olan meselelerden birisi de modernleşme ve gelenek ilişkisidir. Batı medeniyetiyle modernleşme sonucu ortaya çıkan yeni durum, yeni dünya, yeni ilişkilere karşı kadim ve belirli bir geleneği olan din adına cevap verme çabası İslam hareketi ve söylemlerini oluşturan şartlardan birisi olmuştur (Aktay, 2005, 345). Hocaoğlu’da Laisizmden Milli Sekülerizm’e kitabında günümüzde yüksek potansiyele ulaşamamanın “İslamcası”nın bilinemediğini bunun temeldeki sıkıntı olduğunu, sanayi medeniyetinin bir seçeneğinin henüz bulunamamış olmasının onun ontolojik anlamda deterministik bir zorunluluğa sahip olmasından kaynaklı olduğunu belirtmektedir. İslam aleminin aydınlarının en başta bu gerçeği ve onun altında yatan temel nedenleri görmezden gelmeye çalışması medeniyetimizde var olan kronik kan kaybını hızlandıracağını iddia etmektedir. Günümüzde tüm dünya Batı medeniyetinden başka bir alternatifi bulamadığından dolayı Batılılaştığını söyleyerek bunun da kabul edilmesi gerek başka bir gerçek olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle Türk sağında anlamsız bir saplantı

haline gelen fiilen görülen batılılaşmayı dil ile inkâr etmenin hiçbir şey ifade etmediği tüm bu aksi iddialara karşılık tüm İslam aleminin özellikle de Türkiye'nin Batılılaşmayı fiilen yaşadığını söylemektedir. Hocaoğlu, muhafazakâr kesimin sürekli dilleriyle inkâr ettikleri ve neredeyse bu inkârı bir İman esası olarak gördükleri Batılılaşmaya karşı gösterdikleri bu tepkinin “garba doğru giden tren içinde şarka doğru koştuktan” başka bir anlam taşımadığını söyleyerek bu inkârlarının boşa olduğunu iddia etmektedir. Fakat fiili olarak görülen bu batılılaşmanın entelektüel bir şekilde olmamasından dolayı bir çok yerde lümpen ve arabesk bir şekilde batılılaşmaya neden olduğunu hem de “kültürün çekirdek unsurlarına” kadar yıkıma sebebiyet veren yıkıcı ve sefil bir batılılaşmaya sebebiyet verdiğini belirtmektedir (Hocaoğlu, 1995, 394-395).

Hocaoğlu öncelikle Türkiye'nin Çağdaşlaşması gerektiğini savunmaktadır. Burada çağdaşlaşma olarak ifade edilen şey bir tür “Milli Batı Sentezini” veya “Türk Garplılaşması”nı oluşturmaya çalışmaktır. Yani Hocaoğlu aslında Batı'nın bir tür Türk-İslam'a yakın bir yorumunun yapılmasını veya Batıyla eş değer bir düzeye gelmeyi önerir. Bunun için de “Garp” kelimesini kullanmaktadır. Bu kavramı kullanmasının sebebi de Batının bir coğrafyayı nitelemesinden kaynaklanmaktadır. Oysa “Garp” kelimesi bir kültürü nitelemekle beraber sonradan kazanılabilen bir şeydir. Ama burada belirtilen kazanım bir tür imitasyon değil bir sentez olduğu görülmektedir. Hocaoğlu'na göre Batı'nın Batı olmasını sağlayan temeldeki şey dünyevileşmedir. Ama Batı bu konuyu kendi içerisinde çözüme kavuşturarak ortaya sekülerlik ve laiklik kavramlarını çıkartmıştır. Bundan dolayı da Hocaoğlu için öncelikle yapılması gereken şey dünyevileşme problemiyle onun çözülmesidir (Hocaoğlu, 1995, 425-428; Aslan, 2020, 93).

Hocaoğlu, özellikle çağdaşlaşmanın sadece Batı'nın milli bir yorumu yapılarak mümkün olacağını, Batı'nın tamamen reddedilmesiyle olmayacağını vurgulamaktadır. Bu durumun milli yorumlarının birinin de Batı tarzındaki dünyevileşmenin İslam ve Türk dünyasına adaptasyonunu sağlamaktır. Yani gözle görünen bir şekilde olan Batılılaşma durumunu soğukkanlı bir şekilde, reddetme ve inkâr gibi bir ikiyüzlülüğe başvurmadan rasyonel, akli başında ve kompleksiz bir şekilde kabul edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. hiçbir zaman bir kültürün statik olarak devam edemeyeceğini mutlaka sürekli olarak bir şeylerin alınıp verileceğini söyleyerek asıl meselenin kültürler arası bu alışverişte kişilik ve kimlik kaybetmeden kazanç elde ederek oluşan yeni durumlara karşı sentetik tarzların olduğunu ifade etmektedir (Hocaoğlu, 1995, 395-396).

Milli Mutabakat ve Fetret Unsurları

Hocaoğlu'na göre çağdaşlaşmanın en önemli ön şartı “milli mutabakat”tır. Ayrıca milli mutabakat çağdaşlaşma projesinin en önemli gayesi olarak görülmektedir. Hocaoğlu buradaki “mutabakat” kavramını “devlet” ve “toplum”un ontolojik olarak “varlık”ının iki temel şartı olan birliğinin yanında bütünlüğünün de iradi olan organizasyonunun ifadesi olan felsefi bir terimdir. Bu tanım içerisinde hem “birlik”

hem de “bütünlük” terimleri günlük anlamları dışında kalarak felsefi anlamlarda kullanılmıştır. İnsanlar yığınının arasında iradi olan organik bir bağ kurulmasıyla vatandaşlık keyfiyetine yükseltilebileceğini, buradaki bağda iradi bağı ne kadar çok olursa o kadar sağlıklı bir bağ olacağını söylemektedir. Hocaoğlu vatandaşlar arasındaki bu iradi bağı “toplumsal mutabakat” olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte “milli mutabakat” toplumda bulunan tüm fetret faktörlerini, yıkıcı, ayırıcı olan tüm hareketleri durdurarak kaynaklarını kurutmak; toplumu tüm çeşitliliğiyle milli bir pota içerisinde eritmek demek olacağını söylemektedir. (Hocaoğlu, 1995, 362-363, 365).

Türk toplumu coğrafi ve beşerî yapısından dolayı çoğul bir yapıya sahiptir. Yani Türk toplumu içerisinde bulunan tüm sosyal sınıf ve zümreler tamamıyla aynı türden oluşmamıştır. Buradaki “çoğul toplum” ifadesiyle Hocaoğlu, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin bir ve mozaik olmadığını ifade etmek istemiştir. Çünkü “mozaik” ifadesi bazı kimseler tarafınca bölücülük anlamında kullanılmıştır. Hocaoğlu’na göre “mozaik toplum” içerisinde ortak bir payda yoktur yani aralarında milli bir mutabakatta bulunmamaktadır. Fakat Türk toplumu içerisinde barındırdığı ayrılıkların içinde birlik unsurları da taşımaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti içerisinde bulundurduğu bu farklılarla bir antagonizma yani uzlaşmayan zıtlıklar oluşturmamaktadır. Tam tersine bu birbiriyle uzlaşabilen zıtlıklar Hocaoğlu’na göre gelişmenin bir belirtisidir. Bununla birlikte bu farklılıklar bir takım bölücü veya ayırıcı faktörlere dönüşme ihtimaline sahiptir. Hocaoğlu bu unsurları fetret olarak isimlendirmiştir (Hocaoğlu, 2002, 124; Aslan, 2020, 91).

Ona göre Türkiye’de bulunan “fetret unsurları” üç ana grupta toplanabilmektedir: Etnik fetret unsuru (1), Mezhebî fetret unsuru (2), İdeolojik fetret unsuru (3). Etnik fetretten maksadın Türk milleti ve devletinin yaklaşık yarım asırdır uğraştığı ayrılıkçı Siyasi Kürtçü hareket olduğunu, Mezhebi fetretten kastın Türkiye’de var olan Alevilik meselesinin olduğunu², ideolojik fetretten kastın ise Türk olmayan kişilerin kendi istekleri doğrultusunda bir idare oluşturmak amacıyla sarılmış oldukları laisist-İslamist gerilimi ve düşünce yapılarının olduğu belirtilmektedir. Bu fertler ortadan kaldırılmadığı sürece orta vadede Siyasi Kürtçülüğün karşısında Militan Türkçülüğün, Siyasi Aleviliğe karşı Sünniciliğin, Laikliğe karşı ise İslamistlik çatışmaların oluşma tehdidi ortaya çıkacaktır. Eğer bu fertler kaldırılmaz ise “kardeşin kardeş kılıcıyla” düşeceğini ifade etmektedir (Hocaoğlu, 1995, 365-370; Şahin, 2021, 50-51).

Kısacası, Hocaoğlu’na göre devletin şartlarından birisi de toplumdur. Çünkü toplum bir millet konumuna yükseldiğinde devlet bir bütün olabilecektir. Toplumun millet olmasını sağlayacak şey ise “milli mutabakat”tır. Burada Hocaoğlu’nun milli mutabakat olarak isimlendirdiği şey İbn Haldun’un asabiyesinde olan sebep asabiyesidir. Bu mutabakatta Türkiye Cumhuriyeti için bir ihtiyaç olan demokratikleşmeyi hızlandıracak önemli bir faktördür (Aslan, 2020, 124).

² Konunun kimlik, din ve dini farklılaşmalar bağlamında tartışıldığı metin için bkz. (Güngör, 2016)

Osmanlı Sekülerizmi ve Cumhuriyet Laisizmi Karşılaştırması

Hocaoğlu'na göre Osmanlı döneminde hiçbir zaman laiklik gibi bir duruma ihtiyaç duyulmamıştır. Osmanlı girmiş olduğu sıkıntıların çözümü için düzenin iyileştirilmesiyle batılılaşma sürecine girmiştir. Fakat iyileştirme politikası çözüm olmadığı için eski düzen terkedilmiş ve Hocaoğlu'nun ifadesiyle "Osmanlı Sekülerizasyonu" yapılmıştır (Aslan, 2020, 123). Normalde Osmanlı döneminde geçmeyen ama şu anda kendisinin vermiş olduğu bir kavram olan Osmanlı Sekülerizmiyle Milli sekülerizmi anlatmaya çalışmıştır. Osmanlı döneminde böyle bir kavram kullanılmadığını ama yaptıkları şeyin fiili olarak bir sekülerizm olduğunu söylemektedir. Osmanlı'nın uygulamış olduğu sekülerizmde İslam'ın akaidi hususunda herhangi bir reforma girişmediği en fazla fıkıh sisteminde revizyonlar yaptığını Avrupa'nın ise sekülerizmde öncelikle dindeki akaid sisteminde reforma başlayarak dini yavaş yavaş pasifize ettiklerini söyleyerek Avrupa sekülerizmi ile Osmanlı Sekülerizmi arasındaki temel farkı açıklamıştır. Cumhuriyet Laisizminin ise hayatla İslam'ın hiçbir şekilde bir arada olamayacağını, İslam'ın yaşamdaki her ilerlemenin önünde bir engel olarak görülerek aksiyom alındığı bundan dolayı da İslam'ın hayatın her alanından mümkün olduğunca temizlemeye çalıştığı hatta bunun için terör, şiddet ve cebire başvurulduğunun görüldüğünü belirtmektedir. Kısacası Osmanlı sekülerizminin İslam dininin sosyal hayattan yumuşak ve kademeli bir geçişi sağladığını fakat Cumhuriyet laisizminin 1950'ye kadar olan dönemde "Ortodoks Cumhuriyet Laisizmi" olup İslam'ın sosyal hayattan devlet gücü kullanılarak keskin ve ani bir darbeye tamamen diskalifiye edilmeye çalışıldığını ifade etmektedir. Fakat 1950'den sonra bu laisizm biraz daha yumuşatılarak sekülerizme yaklaştığı ifade edilmiştir (Hocaoğlu, 1995, 396).

Milli Sekülerizmin Temel İlkeleri ve Amaçları

Hocaoğlu'nun önermiş olduğu Milli sentetik sekülerizm, yenilenen Cumhuriyet laisizminde olan yenilemeyi devam ettirerek kademeli ve yavaş yavaş olacak şekilde laisizmden milli sekülerizme geçilmesidir. Bu Osmanlı Devleti'nin izlemiş olduğu yolu bir nevi tersten izleyerek makul bir dengeyi sağlamaktır. Bu şekilde hayatla din arasındaki kopan bağlar yeniden onarılarak ayrılmış olan yolları birbirine yakınlaştırılabilecek bir hale getirilmeye çalışılacaktır. Bu sentez Türk milli kültürüyle batının dünyeviliğinin ve yaşam tarzının bir sentezi olmasıyla birlikte bu sentezi oluşturan unsurların ne aynısı olacak ne de onlardan tamamen farklı bir şey olacaktır. Bu tam anlamıyla yeni bir oluşum olacaktır. Fakat bu sistem bir İslami sistem anlamına gelmemektedir. Hocaoğlu, zaten tamamıyla İslami bir sistemin sadece Türkiye'de değil dünyanın hiçbir yerinde mümkün olamayacağını bunun bir hayal olduğunu ifade etmektedir. Zaten gerçek anlamda İslami bir sistemin ne demek olduğu hakkında da kesin bir bilgi bulunmamaktadır (Hocaoğlu, 1995, 397).

Hocaoğlu için bir toplumun sahip olduğu kuvveti şu dört faktörle ölçülür: kişilerin kuvveti (1), sosyal tabakaların sahip olduğu kuvvet (2), sosyal tabakalar ve birey arasında olan bağın kuvveti (3) son olarak ise bir bütün olacak şekilde toplumun sahip

olduğu kuvvettir (4). Bu durumda Hocaoğlu'nun amacı da kuvvetli bir toplum oluşturmaktır (Şahin, 2021, 48). Hocaoğlu, Milli sekülerizmin gayesini kişiyi kendisiyle barıştırmak, toplumu kendisiyle barıştırmak ve Devleti toplumu, tarihi ve İslam ile barıştırmak olduğunu söylemektedir (Hocaoğlu, 1995, 398).

Kısacası Türkiye'de tüm dünyada olduğu gibi batılılaşmayı fiili olarak yaşadığı gözle görülen bir gerçektir. Bu yüzden bu realiteyi kabul ederek realist bir şekilde bu gerçekliği milli bir senteze kavuşturmak gerekmektedir. "Milli Batılılaşma" Batı'nın evrensel olan değer ve unsurlarıyla milli olan değerlerin rasyonel bir şekilde sentez oluşturmasıdır. Bunun reddedilmesi lümpen batılılaşma şeklini ortadan kaldırmayarak daha da derin hale gelmesine sebep olacaktır. "Milli Sekülerizm" ise laiklikte olan din ile mesafeli, soğuk, dayatmacı ve sert olan tutumdan din ile barışık olan bir milli Türk sekülerizmine dönülmesini ifade etmektedir. Bu kavramla kesinlikle bir din devleti talep edilmemektedir. Talep edilen şey kısaca şudur: Türk devletinin resmi bir dini bulunmamaktadır fakat içerisinde yaşayan halkın bir dini vardır, bu da İslam dinidir. Devlet halkına ait olan tüm bu manevi ve maddi değer ve unsurları geliştirmek ve korumakla yükümlü olmakla birlikte halkın dinini de geliştirmek ve korumakla, en azından bu şekilde talebi olan kişilerin taleplerine düzen ve kanun çerçevesinde imkân sağlamakla yükümlüdür (Hocaoğlu, 1995, 4-5).

Türk Modernleşmesinde Milli Sekülerizmin Önemi

Durmuş Hocaoğlu'nun amaçlarının hepsine ortak olarak bakıldığı zaman asıl istediği şeyin Türk milletinin kendisini gerçekleştirmesini sağlamak olduğu görülmektedir. Milli sekülerizmle beraber kendisi ile olan ilişkisinden zarar gören toplum ve birey bu durumu tersine çevirmesiyle toplum varlığına bireylerde kendilerine güven duymaya başlayacağını söylemektedir. Hocaoğlu'nun öne sürmüş olduğu "milli sekülerizm" İslam diniyle doğru bir şekilde bağlantının kurulduğu sistem içinde birbirleriyle uyum içinde olan devlet-toplum-birey ilişkilerini öngörür. Bu uyumun sağlanmasıyla da orta vade hedefinde Türk Çağdaşlaşması, uzun vade hedefinde ise Türk Modernleşme sürecine Türk milletini taşıyacağı ifade edilmektedir (Şahin, 2021, 48-49).

3. Hocaoğlu ve Din Sosyolojisindeki Yeri

Durmuş Hocaoğlu'nun ortaya koymuş olduğu "Milli Sekülerizm" kavramı Türk laikliği hususunda var olan tartışmaları çözüme ulaştırabilecek önemli bir tezdır. "Milli Sekülerizm" sadece uzun zamandır tartışılarak çözülemeyen laikliğe değil bununla birlikte Türk milli devlet anlayışını da işaret eder. Hocaoğlu'nun sunmuş olduğu çözüm olan "Osmanlı Sekülerizasyonun tersten uygulanması" son dönemdeki laiklik ile ilgili tartışmalar gözlemlendiğinde bir çözüm yöntemi olarak uygulandığı görülmüştür. Buna en iyi örneğin ise başörtü sorunun çözüme ulaştırılması verilebilir. Osmanlı dönemindeki sekülerizasyon dini kademeli bir şekilde nasıl kamusal alandan pasifize etmeye çalıştıysa başörtüsü sorunu da bir anda radikal bir

şekilde ortadan kaldırılmaya çalışılmamış uzun yıllara bölünerek çözülmeye çalışılmıştır (Aslan, 2020, 96).

Hocaoğlu'nun sekülerlik ve laikliği dünyevileşme ekseninde içerisinde ele alması sekülerlik ve laikliğin esas gerçeklikleriyle beraber Batı dışında göstermiş olduğu büyük etkilerin anlaşılmasında sağlam bir zemin sunmaktadır. Bununla birlikte Hocaoğlu modernleşmenin tarihsel kaynaklardaki gerçekliğini ve Türkiye'de tekrardan şekillenerek özgün hale gelen oluşumunu inceleyerek Türk düşüncesine felsefi ve sistemli fikir üretme açısından önemli bir katkı sunduğu görülmektedir (Macit, 2020, 126, 128).

Durmuş Hocaoğlu, Türk milliyetçiliğinde felsefe eksikliğinin bulunduğunu düşünmesiyle birlikte milliyetçiliğe getirdiği felsefi yaklaşım ile Türk milliyetçiliği ve ülkücülüğüne derinlik kazandırmıştır (Tuzak, 2022a, 334).

Hocaoğlu'nun aydın bir kimliğe sahip olmasıyla dikkat çeken özelliklerinden biri de kavram ortaya koyabilme yeteneğidir. Bu duruma örnek olarak fizik alanıyla alakalı terimleri sosyal bilimlerde de uygulayabilmesi gösterilebilmektedir. Mesela çağdaşlaşmanın ne demek olduğunu anlatmak için fizik alanında kullanılan potansiyel teorileri ve domenleri toplumsal konularla bağlantı kurarak "sosyal domenler ve sosyal potansiyel teoriler" olarak kavramlaştırdığı görülmektedir. Hocaoğlu çalışmalarını yalnızca Türkiye'nin değil, dünyanın da yaşamakta olduğu felsefi yaklaşımlara da değinir. Çalışmalarını yazı dizisi olarak yayınlarak kavram karmaşasını engelleme, anlatma, konuları tespit etme ve kavramları açıklama yöntemlerini kullandığı görülmektedir (Tuzak, 2022b, 224-225).

Sonuç

Durmuş Hocaoğlu, çok yönlü ve derin bir entelektüel birikime sahip bir düşünür olarak Türkiye'nin modernleşme, laiklik ve sekülerlik süreçlerine yönelik önemli katkılar sunmuş bir isimdir. Özellikle "Milli Sekülerizm" kavramı, Türkiye'nin hem Batı'yla olan ilişkisini hem de kendi kültürel ve dini kimliğini anlamaya yönelik özgün bir çözüm önerisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hocaoğlu'nun temel kaygısı, Türkiye'nin modernleşme sürecinde Batı'yı tamamen reddetmeden, milli ve dini değerlerle barışık bir sentez oluşturabilmektir. Bu bağlamda, Batı'dan alınan sekülerleşme ve dünyevileşme süreçlerini tamamen reddetmek yerine, bu süreçleri Türk-İslam kültürüyle uyumlu hale getirmeyi amaçlayan bir yaklaşımla "Milli Sekülerizm" terimini öne sürmüştür.

Hocaoğlu'na göre, Türkiye'nin içinde bulunduğu sosyo-kültürel sorunların önemli bir kısmı, Batı'nın değerlerine karşı gösterilen anlamsız tepkilerden ve bu tepkilerin tutarsız biçimde yaşama yansımalarından kaynaklanmaktadır. "Milli Sekülerizm", Batı'nın dünyevi değerlerinin İslam ve Türk kültürüyle sentezlenmesini önerirken, aynı zamanda Osmanlı'nın kademeli sekülerleşme sürecinden ilham alır. Bu yaklaşım, dinin sosyal hayattan bir anda keskin bir şekilde çıkarılmasından, yavaş ve dengeli bir geçiş önerir.

Hocaoğlu'nun sekülerlik, modernleşme ve laiklik üzerine geliştirdiği düşünceler, sadece teorik bir tartışma sunmakla kalmamış, aynı zamanda Türkiye'nin toplumsal dinamiklerini anlamak ve yönlendirmek için pratik çözümler de ortaya koymuştur. Özellikle Cumhuriyet döneminin katı laiklik anlayışına karşılık, onun önerdiği "Milli Sekülerizm" daha ılımlı, toplumun dinî ve kültürel değerleriyle uyumlu bir yol arayışıdır. Türk toplumunun kimlik krizlerine ve Batı ile olan gerilimli ilişkisine karşı sunduğu bu yaklaşım, modernleşme sürecinde toplumsal bütünlüğü korumayı hedeflemektedir.

Sonuç olarak, Durmuş Hocaoğlu'nun fikirleri, Türkiye'nin laiklik ve modernleşme süreçlerindeki sorunlarına çözüm üretmeye yönelik kapsamlı ve özgün bir perspektif sunmaktadır. "Milli Sekülerizm" kavramı, Türkiye'nin sadece Batı'dan aldığı değerleri pasif bir şekilde benimsemesi yerine, bu değerleri kendi milli kimliğiyle sentezleyerek yeni bir modernleşme modeli oluşturmasına yönelik önemli bir teklif olarak öne çıkmaktadır. Hocaoğlu'nun düşünceleri, özellikle günümüz Türkiye'deki laiklik tartışmaları ve sekülerleşme süreçleri açısından hâlâ güncelliğini korumakta ve ilham verici olmaktadır.

Kaynakça

- Afyoncu, Erhan. "Türkiye Beynini Kaybetti". *Türk Yurdu* 280 (2010), 58-59.
- Aktay, Yasin. "Modernleşme ve Gelenek Bağlamında Dini Bilgi ve Otoritenin Dönüşümü". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-İslamcılık Cilt 6*. 345-347. İstanbul: İletişim Yay., 2005.
- Aslan, Ayşe Yağmur. *Milliyetçi Bir Entelektüel Olarak Durmuş Hocaoğlu'nda Devlet ve Siyaset Düşüncesi*. Kütahya: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2012.
- Bilgin, Vedat. "Milliyetçi Bir Aydın: Durmuş Hocaoğlu". *Türk Yurdu* 280 (2010), 57.
- Cömert, Cennet Feyza - Kurum, Ahmet. "Türkiye'de Sekülerleşme Tartışmaları". *Sosyolojik Açıdan Din ve Sekülerleşme El Kitabı*. 179-216. Ankara: Nobel Yay., 2023.
- Çelebi, O. Berat. "Türk Ocağı Durmuş Hocaoğlu Anma Konuşması v1.2". https://www.uskudarcevresi.com/2014/01/cemberlitas-turk-ocag-durmus-hocaoglu_27.html.
- Damdım, Emin. "Durmuş Hocaoğlu ile Mülâkat, 'Dr. Durmuş Hocaoğlu'". *Eskişehir Türk Ocağı* (2018). <https://www.eskisehirturkocagi.org/makaleler/alintiyazilari/durmus-hocaoglu-ile-mulakat-dr-durmus-hocaoglu/>
- Güngör, Özcan. "Sekülerleşme Nedir: Kavrama Giriş". *Sosyolojik Açıdan Din ve Sekülerleşme El Kitabı*. 1-35. Ankara: Nobel Yay., 2023.
- Güngör, Özcan. *Araftaki Kimlik, Alevilik Bektaşılık*, Ankara, Son Çağ Yayıncılık, 2016.
- Hocaoğlu, Durmuş. *Devletçilik Bumerangı*. İstanbul: Gelenek yay., 2002.
- Hocaoğlu, Durmuş. "Ey Türkler! Susmayınız". *Yeniçağ* (2006).
- Hocaoğlu, Durmuş. *Laisizmden Milli Sekülerizm'e Laiklik Sorununun Felsefi Çözümlemesi*. Ankara: Selçuk Yay., 1995.
- Macit, Rabia. *Durmuş Hocaoğlu ve Modernleşme*. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Merdamert, Hakverdi Murat. "Bir Model Şahsiyet Olarak Durmuş Hocaoğlu". *Mirhaber* (2010). <https://www.mirhaber.com/?artikel,981>

Şahin, Mustafa. "Milli Sekülerizm: Durmuş Hocaoğlu'nun Kurtuluş Reçetesi". *Düşünce*, 46-56.

Tuzak, Merve. *XX. Yüzyılın İkinci Yarısında Türk Milliyetçiliği Yorumları (Dündar Taşer, Ahmet Arvasi, Durmuş Hocaoğlu)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022a.

Tuzak, Mervenur. "Durmuş Hocaoğlu'nun Türk Aydınına İlişkin Görüşleri". *Türk Dünyası Araştırmaları*, 215-228.

Yakıt, İsmail. *Hatıralarıyla İz Bırakanlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.

Yıldız, Fatih. "Bir Entelektüel Olarak Durmuş Hocaoğlu". *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 110-121.

"Durmuş Hocaoğlu". *Türk Yurdu* 280 (2010), 55-56. <http://www.durmushocaoglu.com/>